

Stadsarkeologiskt register

Medeltid - nyare tid

Fornlämningarna 21:1 & 38:1 m. fl. i Mariefreds stad, Kärnbo socken,
Strängnäs kommun, Södermanlands län.

Björn Pettersson

Stadsarkeologiskt register

Medeltid - nyare tid

Fornlämningarna 21:1 & 38:1 m. fl. i Mariefreds stad, Kärnbo socken,
Strängnäs kommun, Södermanlands län.

Björn Pettersson

Innehåll

Utgångspunkt 4
Syfte

Utrustning 6

Genomförande 6

Databasen 6
Mariefreds höjdsystem

ArcViewprojektet 8

Resultat 8

Utvecklingsområden 13

Ajourhållning 13

Arkivering och lagring 13

Referenser 13
Arkiv

Administrativa uppgifter 17

Utgångspunkt

Sektor arkeologi vid Sörmlands museum har under våren 2007 sammanställt ett GIS-baserat stadsarkeologiskt register för Mariefreds gamla stadsområde, fornlämning Mariefred 21:1, med omgivning. Med ledning av stadens tillkomstsätt har även ett område väster om stadsområdet fått ingå i registret. Omgivningarna med borgen, den gamla Kärnbo kyrka samt Kartusianerklostret har haft stor betydelse för stadens framväxt (figur 1).

Ett digitalt sökbart register med samtliga kända arkeologiska undersökningar och observationer inom området har sammanställts. Arbetet inleddes våren 2007, då sektor arkeologi vid Sörmlands museum, påbörjade arbetet på uppdrag av länsstyrelsen i Södermanlands län för Mariefreds stad (Ist Dnr 431-12724-2007). I registrets undersökningsområde ingår även Mariefred 8, 9, 12, 14, 17; Kartusianerklostret, 20, 23, 28 samt Kärnbo 23 Kärnbo kyrkoruin, 28, 33, 38; Gripsholms slott, 77, 78, 85, 147.

Bakgrunden till Mariefreds anläggande är att Bo Jansson Grip uppförde Gripsholms slott runt år 1380. År 1493 donerade Sten Sture den äldre mark till Kartusianerorden som grundade klostret. Dessa Kartusianermunkar kom från det tyska klostret Marienehe utanför Rostock. Klostret gav senare även staden sitt namn, Monasterium Pacis Mariae. Kartusianerklostret i Mariefred är det sjätte och yngsta klostret i länet. Klosterkyrkan invigdes år 1504 av ärkebiskop Jakob Ulfsson. Redan år 1526 revs klostret och kyrkan då Gustav Vasa återkrävde marken. Byggnadsmaterial hämtades från klostret till byggnationer vid Gripsholms slott under 1530-talet. År 1605 fick staden sina privilegier men år 1682 ödelades denna av en stor brand. Ett 30-tal arkeologiska undersökningar har utförts inom stadsområdet, främst runt kyrkan som uppfördes år 1624. Det är oklart när Mariefred fick sin första tätbebyggelse och vilken karaktär och omfattning den hade i det tidigaste skedet (Schnell 1970, s. 23, s. 29ff & s. 52).

Fornlämning Mariefred 21:1 täcker ett cirka 300 x 500 meter stort område med kulturlager från senmedeltid till nyare tid. Inom området har arkeologiska undersökningar genom åren visat att det förekommer upp till 1 meter tjocka kulturlager inom stadsområdet. I enstaka fall kan tjockleken på lagren uppgå till cirka 1,5 meter.

Delar av klosteranläggningen undersöktes år 1988 (SR11), varvid murar, brunnar samt syllstenar till mindre byggnader framkom. I samband med undersökningen konstaterades det att klostret sannolikt upptagit hela den södra delen av den dåtida udden (Beronius Jörpeland 1993, s. 28f). Rester efter murar har även

påträffats vid arkeologiska undersökningar i Kyrkogatan (Bennett 1982, Beronius 1989, Persson 1990). Dessa resultat antyder att klostrets norra begränsning kan ligga i jämnhöjd med kyrkans norra begränsning.

Till skillnad från Nyköping, Strängnäs, Eskilstuna, Torshälla och Gamla Trosa, ingick aldrig Mariefred i projektet *Medeltidsstaden*. Orsaken till detta var att inga skriftliga källor fanns för Mariefred från tiden före 1500-talets början där orten kan karakteriseras som stad i juridisk mening. Jämför Andersson 1978, s. 15f. Inte heller hade några medeltida kulturlager påträffats inom stadsområdet.

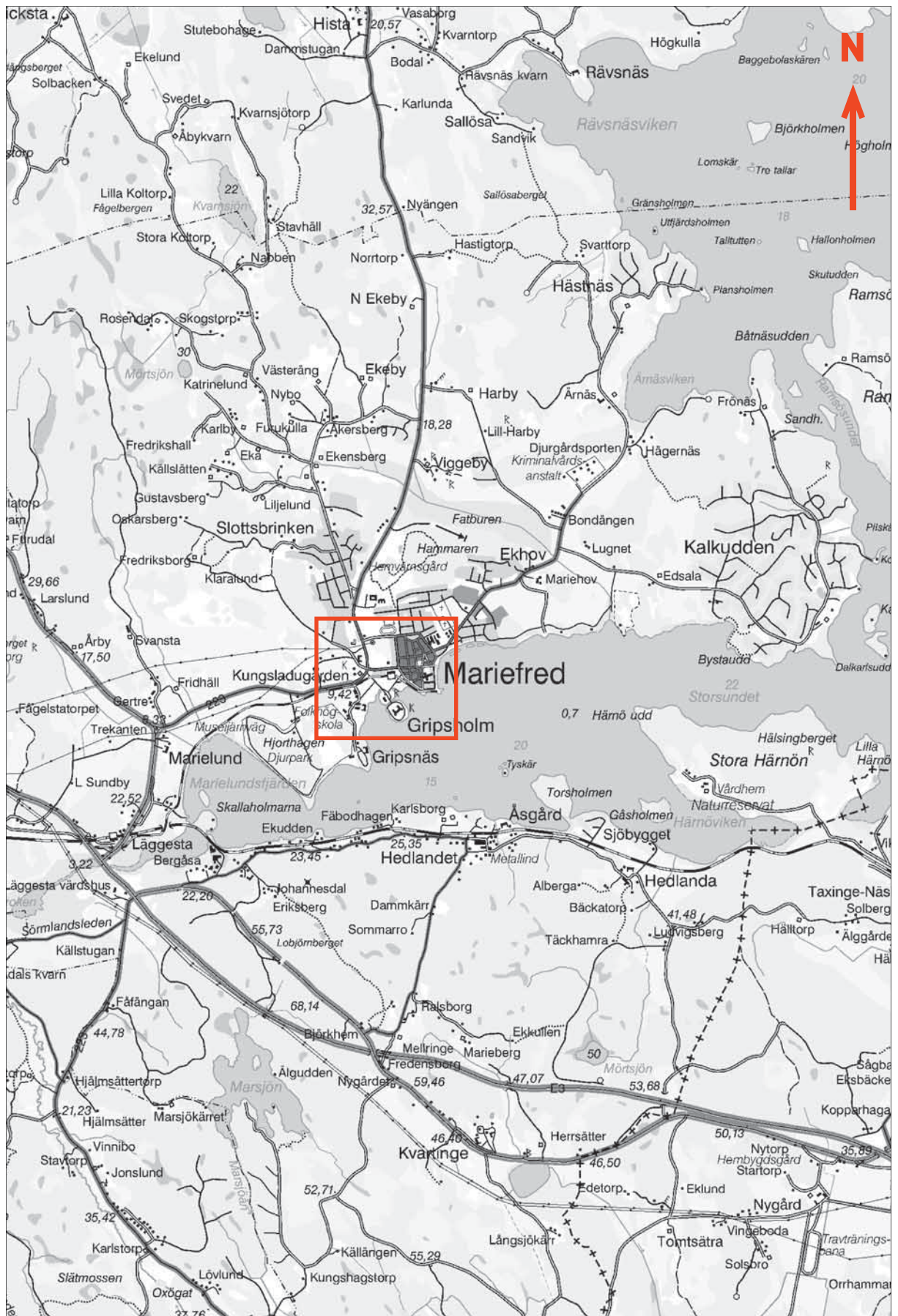
Projektet *Medeltidsstaden* pågick som intensivast mellan mitten av 1970-talet till mitten av 1980-talet, men avslutades officiellt år 1990 med syntesrapporten *Sjuttiosex medeltidsstäder, Medeltidsstaden 73*. Orterna definierades utifrån tre olika kriterier: Funktion, topografi samt inre rättslig och administrativ organisation. Kriterierna kan sägas motsvara begreppen centralort, tätort och stad. Genom projektet erhöles en tämligen fullständig bild av de medeltida städernas undersökningsituation och urschaktningsgrad. En målsättning var att öka möjligheterna att i framtiden kunna göra bättre översikter och antikvariska bedömningar. Situationen för de olika städernas arkeologiska kartor varierar och det finns de som är väl undersökta med många poster i stadsarkeologiskt register (SR). Vidare finns även exempel på städer som knappt har några poster alls. Undersökningsgraden jämfört med urschaktningsgraden varierar likaledes. Det är inte många som faller inom ramen för hög undersökningsgrad och låg urschaktningsgrad, men städerna Sigtuna, Söderköping, Gamla Lödöse, Lund och Visby hör till denna grupp (Andersson 1990, s. 19ff).

Syfte

Bakgrunden till det aktuella uppdraget var att länsstyrelsen hade ett akut behov av ett förbättrat system för att kunna kvalitetssäkra den antikvariska ärendehandläggningen. Ett sådant register kan även användas som grund för insatser rörande stadsarkeologisk forskning i den aktuella miljön. Resultaten kan också användas vid publik verksamhet, till exempel i samband med guidade visningar, föredrag eller utställningar. Efter ytterligare bearbetning och komplettering kan registret även tillgängliggöras publikt, till exempel via stationära datorer inom museets offentliga lokaler och/eller via nätversioner.

Vid tidpunkten för den aktuella rapportens färdigställande (2007-12-04) innehöll registret 41 stadsarkeologiska registernummer (SR 1-41) och 84 poster i databasen. Varje SR-nummer betyder ett antikvariskt ärende och därmed en arkeologisk undersökning med ett eller flera schakt, medan varje post i databasen betyder ett enskilt schakt inom det aktuella området. Vid datainsamlingen samlades uppgifter om

Figur 1. Utdrag ur Gröna kartans blad Strängnäs 10H SO med undersökningområdet markerat. Skala 1:50 000.

kända arkeologiska ärenden till registret från Sörmlands museums arkiv och bibliotek, länsstyrelsen i Södermanland, FMIS samt ATA. Eftersom Mariefred aldrig ingick i projektet Medeltidsstaden, så fanns heller inga tidigare uppgifter i den Stadsarkeologiska registerblanketten, utformad av Riksantikvarieämbetet (SR-serien).

Utrustning

För att bygga upp ett register med stora mängder geografiska data och databaser krävs en kraftfull dator samt lämpliga programvaror.

Förutom hårdvara användes fyra olika programvaror för att bearbeta geografiska data i både vektor- och rasterformat, samt data för de olika arkeologiska undersökningarna. Programmet ArcView 3.2 fungerade som själva stommen i projektet, där alla geografiska data samlades i olika teman (skikt). Photoshop används för skanning (inläsning) och bearbetning av äldre och nyare kartor i pappersformat från arkiv och bibliotek i form av rasterbilder (punktuppbyggda bilder). Programmet Access används för databasen, där uppgifter rörande varje undersökt schakt skrevs in under en enskild post. Posterna kopplades senare till polygontemat i ArcView som visar undersökningarnas geografiska läge. WordPad är ett litet textbearbetningsprogram där databasens textfil redigeras och rättas innan den förenas med attributtabellen i ArcView-projektet.

Genomförande

Registret består som ovan nämnts av två delar. Ett ArcView-projekt och en Access-databas. ArcView-projektet är uppbyggt av ett antal så kallade *Teman* (skikt) med underlagskartor innehållande dagens fastighetsgränser, tidigare fastighetsgränser, historiska kartor, topografi, geologi, läge för arkeologiska undersökningar med mera. Till varje tema hör även en så kallad *Attributtabell*, där data kan skrivas in och dit externa databaser kan kopplas. I det aktuella projektet är temat för *undersökningar* speciellt betydelsefullt. Dit kopplas tabellen med samlade arkeologiska data.

Till skillnad från SR GIS för Nyköping (Pettersson 2004), så finns inget tema för tidigare schaktade ytor i det aktuella projektet för Mariefred. Det vill säga ytor inom området som tidigare schaktats till okänt djup utan antikvarisk kontroll. Orsaken till detta är att uppgifter till ett sådant tema kräver en besiktning av hela stadsområdet, rörande bland annat hus med källare. Det var på detta sätt som stadskartorna med helt eller delvis urschaktade områden framställdes till Projektet Medeltidsstadens rapporter.

Oftast är den mest tidskrävande delen i uppbyggnaden av ett GIS-projekt, den så kallade datafångsten. Det vill säga arbetet med att lokalisera och samla källmaterialet i form av arkeologiska data och kartmaterial med mera, samt att mata in dessa i GIS-projektet och databasen.

Men när väl detta arbete är gjort öppnas möjligheter för snabba sökningar, sammanställningar och analyser av de stora datamängder som finns lagrade i dokumentation från tidigare utförda arkeologiska undersökningar. Motsvarande manuella genomgångar av rapporter och arkivmaterial inför nya ärenden i den antikvariska handläggningen, kräver i vanliga fall mycket tid och arbete.

För registrets uppbyggnad har uppgifter hämtats från flera olika arkiv och publikationer. Förutom arkeologiska data har även ett omfattande kartmaterial använts i projektets uppbyggnad. Samtliga kartor finns i Sörmlands museums arkiv i digitalt format eller på papper.

Antikvariska topografiska arkivet (ATA) och Sörmlands museums arkiv och bibliotek har de flesta handlingar som rör tidigare arkeologiska ärenden i Mariefreds gamla stadsområde. I handlingarna finns allt från brevväxling inför nya ärenden till färdiga rapporter.

Rapporter skickas kontinuerligt till ATA. Sörmlands museums arkiv och bibliotek har drygt 30 rapporter för undersökningar inom stadsområdet samt en stort arkivmaterial i form av ritningar och fotografier. Ett fåtal av dessa rapporter har kopierats ur ATA's arkiv i samband med det aktuella projektet.

Databasen

Uppbyggnadsfasen av Mariefredsprojektet började med att en Access-databas utformades efter den struktur som gjorts till Nyköpingsprojektet. Några mindre förändringar av databasens struktur gjordes under arbetets gång, med utgångspunkt från diskussioner som förts med länsstyrelsen. Med anledning av att flera fornlämningar, utöver de som tillhör Mariefreds gamla stadsområde (Mariefred 21:1), ingår i undersökningsområdet för det aktuella projektet, så har fälten *Socken* samt *RAÄnr* lagts till i databasens struktur.

Ibland kan en undersökning bestå av flera schakt och får därmed motsvarande antal poster i databasen. Det vill säga att ett SR-nummer, som motsvarar en undersökning, och därmed är ett ärende, kan ha ett undernummer. Till exempel 25:1, 25:2 etc (figur 2).

Målet var att alla undersökta schakt skulle läggas in i ArcView-projektet och att alla relevanta data skulle skrivas in i Access-databasen, som därefter skulle kopplas till attributtabellen för temat *Undersökningar*.

Databasstruktur

Fältnamn	Datotyp	Beskrivning
SR	Text	Stadsarkeologiskt registernummer
Socken	Text	Sockennamn
RAÄnr	Text	Fornlämningsnummer enligt FMIS system. Exempelvis 21:1
BR	Text	Byggnadsarkeologiskt registernummer
Institution	Text	Undersökande institution. Syftar direkt på fältet Dnr
Dnr	Text	Undersökande institutions diarienummer
Lst Dnr	Text	Länsstyrelsens diarienummer
Handläggare	Text	Handläggarens/undersökarens namn
Undersökningstyp	Text	A= Arkeologisk undersökning, F= Arkeologisk förundersökning, S=Schaktningsövervakning/kontroll, I=Arkeologisk iakttagelse
Undersökningssår	Tal	Årtal. Undersökningens första säsong
Kvarter/gata/fastighet	Text	Namn
Undersökningsteknik	Text	Maskin, Manuell (grävning för hand)
Dokumentationsteknik	Text	Manuell (uppmättningsritning på ritfilm), Totalstation (digital inmätning)
Byggnad/konstruktion	Text	Typ av byggnad/konstruktion påträffad vid undersökningen (t ex Domkyrka, ugn)
Byggnadsmaterial	Text	Natursten, trä, tegel mm
Byggnadsteknik	Text	Valv, mur, knuttimmer, resvirke mm
Bevarad byggnad ovan mark	Ja/Nej	Ja/Nej
Bevarade kulturlager	Ja/Nej	Ja/Nej
Kulturlagertjocklek (m)	Text	Största kulturlagertjocklek
Kulturlagrets övre gräns	Text	Kulturlagrets övre gräns, mätt i meter under markytan under markytan (m)
Kulturlagrets övre gräns (möh)	Text	Kulturlagrets övre gräns, mätt i meter över havet
Nuvarande marknivå (möh)	Text	Nuvarande marknivå, mätt i meter över havet
Orörd marknivå (möh)	Text	Orörd/steril marknivå, mätt i meter över havet
Höjdsystem	Text	Nyk lokala. Se ovan.
Bevarat organiskt material	Text	T ex trä, bark eller läder. Ett mått på kulturlagrets bevarandegrad
Datering	Text	Äldsta till yngsta datering i årtal eller period
Dateringstyp	Text	Material som legat till grund för dateringen. Föremål, ¹⁴ C-analys, dendrokronologisk analys eller stratigrafi
Antal fyndnummer	Text	Antal fyndposter
Anmärkning	Text	Fri text. Viktig information som inte får plats i de övriga fälten
Referens	Text	Källan för uppgifterna i databasfälten. Litteratur, rapport eller diarienummer för arkivmaterial

Då ges möjligheten att snabbt kunna göra olika sökningar, efter exempelvis tjocka kulturlager, brunnar, tidiga dateringar, vilka sedan kan presenteras grafiskt tillsammans med fastighetskartan eller äldre kartmaterial.

Den färdiga databasen består av trettio fält för data. Därav är ett fält avsett för ID-nummer (SR), ett för byggnadsregister (BR), nio för administrativa upp-

gifter, två för uppgifter om metod, femton fält är avsedda för arkeologiska data och ett fält för referenser. I det aktuella GIS-projektet för Mariefred har beteckningarna för undersökningstyp förändrats något jämfört med projektet Medeltidsstadens rapporter. Anledningen till detta var att vid en översiktlig genomgång av ett antal rapporter, visade det sig att benämningarna för undersökningstyp inte var enhetlig; A=Arkeologisk undersökning, F=Arkeologisk

förundersökning, S=Schaktningsövervakning/kontroll, I=Arkeologisk iakttagelse.

Mariefreds höjdsystem

Enligt uppgift från *Kart & måtenheten* i Strängnäs kommun, så utförs kommunens höjdmätningar i höjdsystemet RH70.

ArcViewprojektet

Som grundtema i ArcView-projektet användes den digitala Fastighetskartan för Södermanland (GSD) tillsammans med höjdkurvor om 5 meters ekvidistans. Den digitala kartan ligger i Rikets koordinatnät 1990 (RT90), vilket är en fördel då till exempel det digitala Formminnesregistret (FMIS) är uppbyggt i samma koordinatnät. Vidare har ett antal teman med punkter, linjer, polygoner och rasterbilder lagts till projektet. Urvalet av teman har styrts av målsättningen att ge en samlad bild av den arkeologiska situationen inom det utvalda undersökningsområdet. Till detta behövdes teman för underlagskartor med dagens fastighetsgränser, tidigare fastighetsgränser, historiska kartor, topografi, geologi, läge för undersökningar samt tidigare schakt.

I dagsläget, efter att arbetet avslutats, finns 21 teman i det aktuella projektet. Därav är ett undersökningsområdets begränsning, sex stycken analysteman, två teman visar topografiska förhållanden med höjdkurvor och vattenlinjer, tre stycken visar vägar, kvarter, fastighetsgränser och sockengränser, tre tema visar fornlämningsområden i anslutning till staden, ett visar undersökta ytor, två visar läget för kyrkan, slottet samt det som tolkas som klostermurar, ett visar geologiska förhållanden och ett tema visar den äldsta stadskartan (Se tabellen *Teman* samt figur 3).

Strukturen kan givetvis byggas ut genom att lägga till ytterligare teman. En målsättning är att försöka hålla ner storleken på projektet och att slutprodukten inte inne-

håller krav på dyra tillägg eller specialskrivna script, vilket skulle försämra tillgängligheten till projektet.

Ytterligare en önskan är att hålla en gemensam standard för de Stads-GIS som har byggts upp eller planeras för de tidiga städerna, Eskilstuna, Jönköping, Kalmar, Linköping, Gamlestaden i Luleå, Nyköping, Sigtuna, Stockholm, Strängnäs, Söderköping, Torshälla, Uppsala, Visby, Västervik, Västerås, Ystad och Örebro.

För att kunna göra analyser i ArcView-projektet måste Access-databasen förenas med attributtabellen för temat undersökningar. Detta görs genom att Access-databasens alla poster exporteras som en tab-avgränsad textfil och sparas. Därefter öppnas textfilen i till exempel WordPad för att redigera eventuella fel. Hämta sedan filen till ArcView genom att lägga till en ny tabell i temat undersökningar. Markera därefter fältet SR i både den nya och den gamla tabellen och välj *Förena* under *Tabell* (figur 6). De båda tabellerna länkas då till varandra och sökningar kan sedan göras (figur 7). Om temat undersökningar står i redigerbart läge vid sökningen kommer de sökta schakten att markeras. Dessa kan därefter sparas som nya shapefiler.

Resultat

Av det genomförda arbetet med det GIS-baserade stadsarkeologiska registret framgår det bland annat att den första arkeologiska undersökningen inom fornlämningen Mariefred 21:1 utfördes år 1976. Fördelningen av antalet undersökningar över tid visar en koncentration vid slutet av 1980-talet och början av 1990-talet. Den dominerande undersökningstypen är förundersökningar, medan de yttäckande undersökningarna är i minoritet.

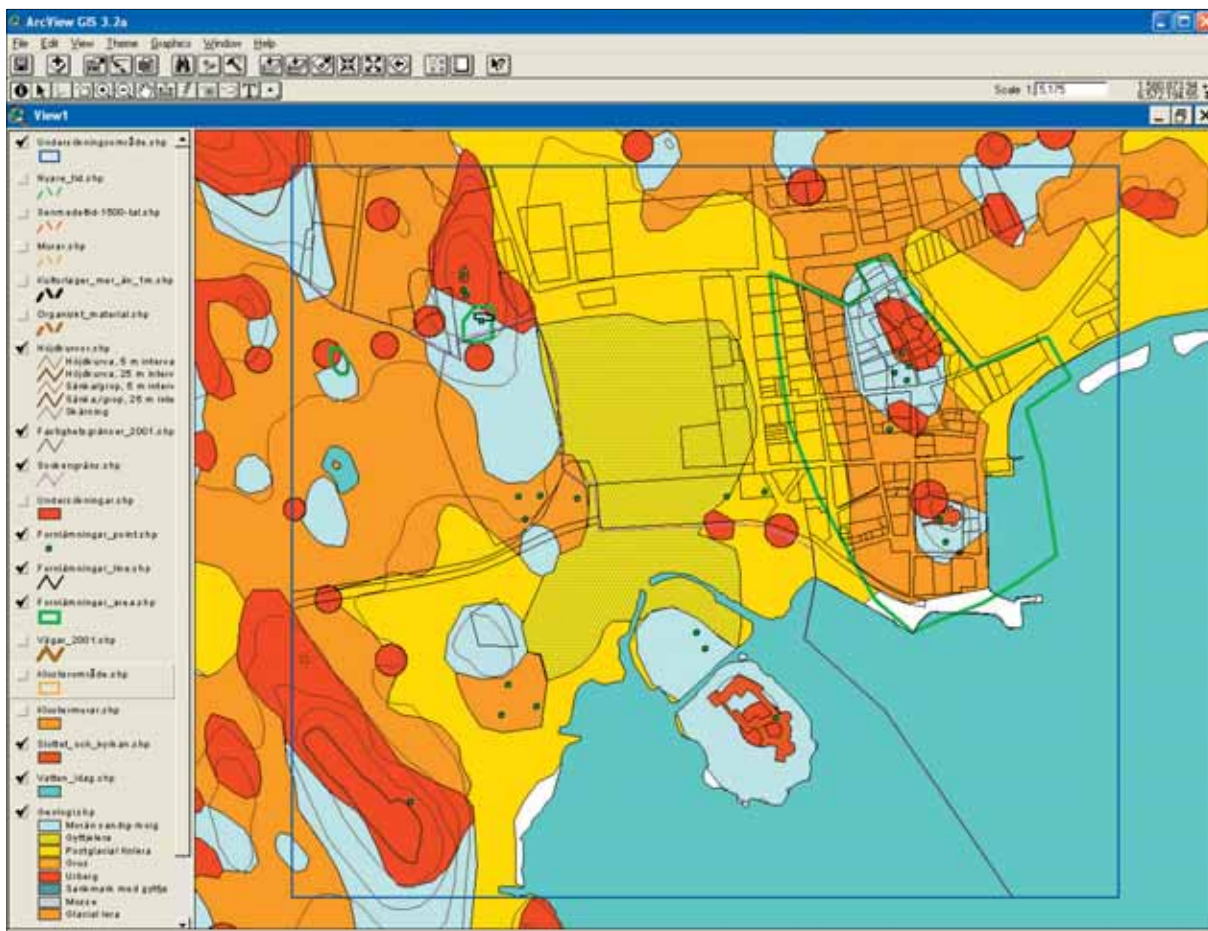
Genom åren har delar av grundmurar, så kallade skal-murar, frilagts vid ett antal undersökningar inom det gamla stadsområdet. Murresterna samlar sig tydligt på

SR	BR	Socken	RAAnr	Institution	Dnr	Lat Dnr	Handlaggare	Under	Under	Kvarter	gata	fastighet	Undersökare	Datum	Byggnad konst
23		Mariefred	21.1	RAA	1496/84		Lars Sjövärd	S		1984	Munkhagen E		Manuell/m	Manuell	Kävelbro
24 I		Mariefred	21.1	RAA	2061/87, 3123/87		Lena Beronius	F		1987	Källaren		Manuell/m	Manuell	
24 B		Mariefred	21.1	RAA	2061/87, 3123/87		Lena Beronius	F		1987	Källaren		Manuell/m	Manuell	
24 III		Mariefred	21.1	RAA	2061/87, 3123/87		Lena Beronius	F		1987	Källaren		Manuell/m	Manuell	Grundmurar
24 IV		Mariefred	21.1	RAA	2061/87, 3123/87		Lena Beronius	F		1987	Källaren		Manuell/m	Manuell	Grundmurar
25.1		Mariefred	21.1	RAA	2174/86, 6688/88	220-11656-88	Bert Syse, Kjell Nordeman	F		1986	Munkhaggatan		Manuell/m	Manuell	Gatunivåer, rust
25.2		Mariefred	21.1	RAA	2174/86, 6688/88	220-11656-88	Bert Syse, Kjell Nordeman	F		1986	Munkhaggatan		Manuell/m	Manuell	Grundmur
25.3		Mariefred	21.1	RAA	2174/86, 6688/88	220-11656-88	Bert Syse, Kjell Nordeman	F		1986	Munkhaggatan		Manuell/m	Manuell	Grundmur
26.1		Mariefred	21.1	RAA			Jan Åke Ljung	F		1990	Rådhusorget		Manuell/m	Manuell	Stenläggning
26.2		Mariefred	21.1	RAA			Jan Åke Ljung	F		1990	Rådhusorget		Manuell/m	Manuell	Stenläggning
TTT		Mariefred	21.1	RAA				F		1984	Plåstergatan		Manuell/m	Manuell	

Figur 2. Ibland kan ett SR-nummer, det vill säga en undersökning, bestå av flera schakt och får därför flera poster i databasen..

Temat

Namn i Vyn	Beskrivning
Undersökningsområde	Ett område runt Mariefreds stadsområde som i samråd med länsstyrelsen i Södermanlands län bedömts ha haft betydelse för det tidiga Mariefred.
Analysteman	Valfria analyser gjorda genom sökningar i Attributtabellen som därefter konverteras till nya shape-filer eller digitaliserats med linjer eller polygon.
Höjdkurvor	Höjdkurvor med 5 meters ekvidistans inom undersökningsområdet. Uppgifterna är hämtade från Lantmäteriets digitala karta, GSD, D-län, höjdkurvor. Uppgifterna är bearbetade.
Fastighetsgränser	Kvarter och fastighetsgränser inom undersökningsområdet, 2002. Uppgifterna är hämtade från Lantmäteriets digitala karta, GSD, D-län, fastigheter. Uppgifterna är bearbetade.
Sockengräns	Sockengräns inom undersökningsområdet. Uppgifterna är hämtade från Lantmäteriets digitala karta, GSD, D-län, fastigheter. Uppgifterna är bearbetade.
Undersökningar	Samtliga identifierade undersökta schakt i ett polygontema. Uppgifterna om läge är hämtad från den källa som anges i databasens fält Referens.
Fornlämning_point	Punktfil med läge för fornlämningar inom undersökningsområdet. Uppgifterna är hämtade från det digitala Fornminnesregistret (FMIS).
Fornlämning_line	Linjefil med läge för fornlämningar inom undersökningsområdet. Uppgifterna är hämtade från det digitala Fornminnesregistret (FMIS).
Fornlämning_area	Polygonfil med läge för fornlämningar inom undersökningsområdet. Uppgifterna är hämtade från det digitala Fornminnesregistret (FMIS).
Vägar_2001	Vägar inom undersökningsområdet. Uppgifterna är hämtade från Lantmäteriets digitala karta, GSD, D-län, höjdkurvor. Uppgifterna är bearbetade.
Klosterområde	Ett område som med ledning av resultat från tidigare arkeologiska undersökningar bedömts innesluta klosterts byggnader. Jämför temat Klostermurar.
Klostermurar	Ett polygontema där rester efter murar, tolkade som klostermurar, markerats.
Slottet_och_kyrkan	Gripsholms slott och Mariefreds kyrka markerade som polygoner. Uppgifterna är hämtade från Lantmäteriets digitala karta, GSD, D-län, fastigheter. Uppgifterna är bearbetade.
Vatten_idag	Dagens vattenytor inom en yta något större än undersökningsområdet. Uppgifterna är hämtade från Lantmäteriets digitala karta, GSD, D-län, fastigheter. Uppgifterna är bearbetade.
Centrum_1979_byggår_rt90	Mariefreds centrum. Rektifierad rasterkarta med byggnader, fastighetsgränser samt uppgifter om byggår. Skala 1:1000. 1979. Förvaras i Sörmlands museums arkiv.
Situationskarta_1759	<i>Situations Carta ifrån och öfwer Mariafreds stad.</i> Rektifierad rasterkarta med vägar och tullar. 1759. Förvaras i Sörmlands museums arkiv.
Geologi	Jordarter och bergarter i Mariefreds närområde. Digitalisering av del av jordartskartan. 10H Strängnäs SO. SGU Ser. Ae nr 39. Skala 1:50 000, 1979.

Figur 3. ArcView-projektet med teman tända för undersökningsområde, topografi, geologi, gränser, fornlämningar samt läget för Gripsholms slott och mariefreds kyrka.

den södra respektive västra sidan av kyrkan, inom ett avstånd av högst 100 meter från denna. Detta tolkas som resterna efter det senmedeltida Kartusianerklostret som revs på 1520-talet. Jämför temat *Klostermurar* samt *Klosterområde*.

Enligt analysresultat från projektet kan några bedömningar göras angående omfattning, karaktär och bevarandegrad av stadens äldre bebyggelse och kulturlager. Som väntat ligger de tjockaste och mest välbevarade kulturlagren centralt i det gamla stadsområdet. Tyngdpunkten ligger förskjutet mot den södra delen av stadsområdet, i anslutning till klostret. Det är också här som de äldsta dateringarna har erhållits, vilka till övervägande del härrör från därifrån.

Utanför detta område avtar lagrens bevarandegrad och tjocklek successivt mot fornlämningsområdet utkanter.

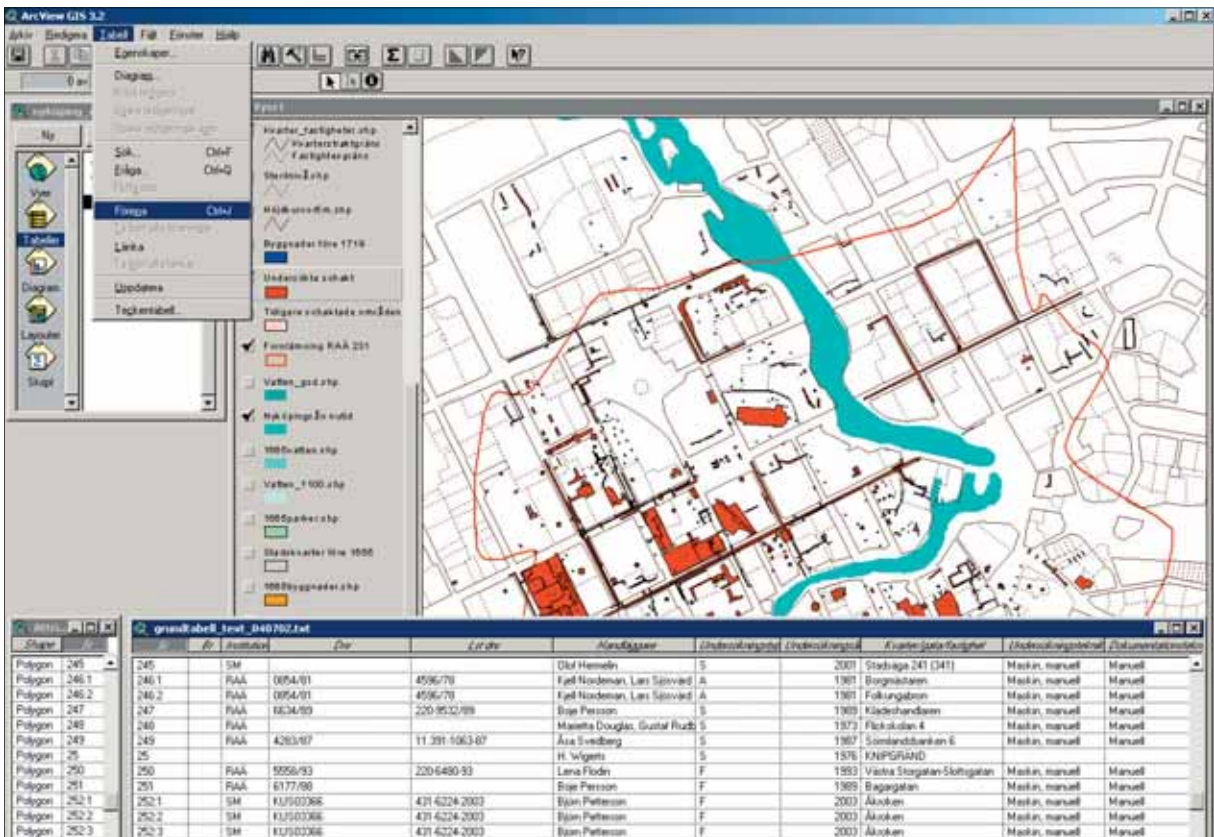
Det bör poängteras att det här beskrivna projektet omfattar ett interaktivt register som kontinuerligt skall uppdateras och ge möjlighet till sökningar. Detta kan i

sin tur ge svar på relevanta frågor angående den arkeologiska situationen i Mariefred. Förutom övergripande analyser är det enkelt att göra utdrag ur enskilda undersökningar inför ett nytt ärende inom ett givet kvarter i staden. Genom att peka med identifieringsverktyget på tidigare undersökta schakt, kan resultat snabbt erhållas i separata fönster (figur 6).

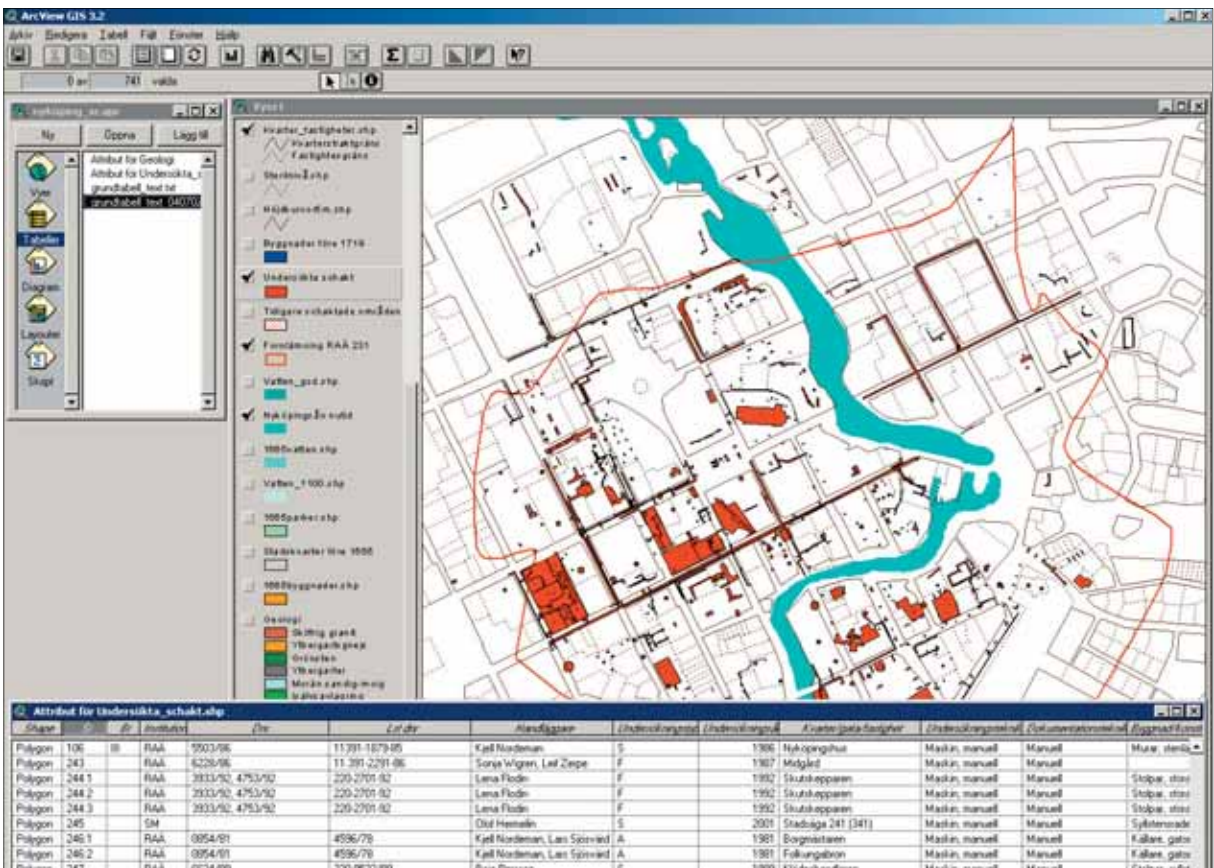
För att ge exempel på analyser som kan utföras med det färdigställda registret, har ett antal kartor framställts för att illustrera dessa företeelser (figur 7-9).

I flera skandinaviska städer är kulturlagertillväxten som störst under tidig- och högmedeltid, för att under senmedeltid och nyare tid minska eller helt försvinna. Tendensen mot en minskad kulturlageravsättning under senmedeltiden visar att kulturlagren inte enbart är ett medium som innehåller byggnadsrester och daterande föremål, utan att de även bär på information om de sammanhang i vilka de bildats. Lagren kan med tanke på tillkomstsätt delas in i två grupper, manifesta respektive latenta spår. Gruppen manifesta spår innefattar

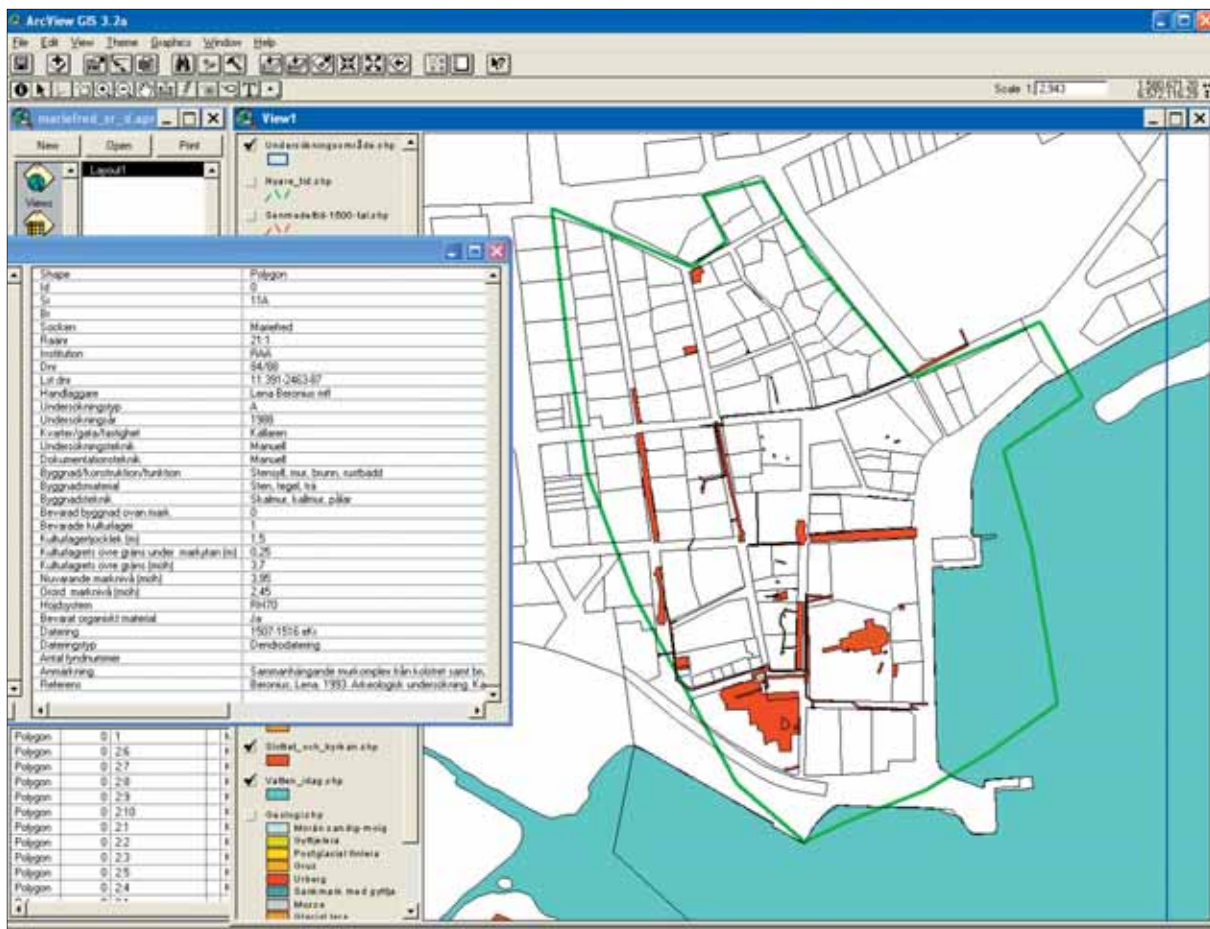
Figur 4. Fältet SR är markerat i både den nya tabellen och i temats attributtabel. Välj sedan förena under Tabell.

Figur 5. När båda tabellerna är förenade är det klart för sökning. Sök genom att sortera ett fält och markera sedan de önskade variablerna. Bildexemplen är hämtade från Stadsarkeologiskt register för Nyköping (Pettersson 2004).

byggnadsrester och gatuläggningar, medan de latenta motsvarar mer omedvetet tillkomna avfallslager av till exempel hantverksavfall, gödsel och köksavfall med ett stort organiskt inslag. Det är främst avsättningen av de latenta lagren som minskar från och med senmedeltidens början. Att lagren är tunnare och magrare under senmedeltid bör kunna förklaras med att renhållningen blev mer omfattande. Att gödseln försvinner från kulturlagren i städerna under senmedeltid betyder inte att djurhållningen upphör, utan snarare att avfallet används som gödning av både kålgårdar och trädgårdar inne i staden, samt på stadsjordar utanför staden. Den minskade kulturlageravsättningen kan också förklaras med att gödsel och avfall alltmer uppfattades som smuts och orenhet. Denna förändrade syn på smuts och orenlighet kan ses som början på en kulturell avgränsning från stadsbefolkningens sida gentemot andra grupper i samhället (Andrén 1986, s. 259-266).

Den förändrade sophanteringen under perioden tidig medeltid till nyare tid får konsekvenser för informationspotentialen i det arkeologiska materialet. Förslagsvis kan det förhålla sig på följande sätt. Sophanteringen får antas vara konstant från förhistorisk tid ända fram till början av högmedeltid då de första stadslagarna reglerade detta. Orsaken till förändringen var regleringen av var och hur stadens invånare fick slänga sitt skräp, dels på grund av det ökade problemet med infektioner och dålig lukt, dels beroende på användningen av organiskt avfall som gödsel på odlingar och åkrar i stadens utkant och runt staden. Alltså en kombination av ett urbant tänkande, ett förändrat smutsbegrepp och praktisk nytta (jfr. Andrén 1986). Med utgångspunkt i den ovan presenterade arkeologiska situationen, så kan indelningen av kulturlagertyper i grupper med olika arkeologisk potential, kunna se ut på följande sätt:

Figur 6. För att identifiera enskilda schakt och erhålla textutdrag från dessa undersökningar, väljer man Identifieringsverktyget till vänster i verktygsraden. Genom att sedan klicka på ett önskat schakt visas undersökningens resultat i ett separat fönster.

- Preurbana/tidigmedeltida lager med ett stort organiskt inslag av gödsel och djurben, samt gles enkel bebyggelse.

- Högmedeltida lager med ett stort organiskt inslag av gödsel och djurben, samt en tätare träbebyggelse.

- Senmedeltida lager med en avtagande avsättnings-hastighet och därmed ett mindre inslag av organiskt material.

- Nya tidens lager, där det organiska inslaget har minskat kraftigt, speciellt i städernas centrala delar. Däremot är lagren något tjockare i städernas utkanter.

Utvecklingsområden

I och med upprättandet av digitala stadsarkeologiska register för de tidiga städerna på olika håll i Sverige, har det visat sig vara av stor vikt med enhetlighet i insamlingen av data från arkeologiska undersökningar i städernas kulturlager. När registren är färdigställda kommer de att ge en aktuell samlad bild av den arkeologiska situationen för städernas kulturlagerområden, vilket också var avsikten med Projektet Medeltidsstaden som pågick mellan mitten av 1970-talet till mitten av 1980-talet. De digitala stadsarkeologiska registren kommer att visa var de bäst bevarade lagren fortfarande finns kvar och var luckor i det arkeologiska materialet kan fyllas. Att få tillgång till nivåangivelser på steril nivå även vid mindre schaktkontroller kommer i längden att ge värdefulla resultat när det gäller att rekonstruera städernas ursprungliga topografi.

Hur skall det arkeologiska arbetet på bästa sätt bedrivas i till exempel Mariefred? Exploateringsstrycket på de tidiga stadskärnorna i form av stora nybyggnationer är idag lägre än för 20-30 år sedan och de flesta markin- greppen berör tidigare grävda ledningsschakt.

De ursprungliga schakten är sällan undersökta enligt dagens krav på dokumentation, men samtidigt visar urschaktningens graden i staden att det fortfarande existerar orörda kulturlager i en omfattning som gör det möjligt att i framtiden göra kvalificerade arkeologiska undersökningar. Det är av största vikt att kunna delta med antikvariska insatser i form av uppmätning av schaktväggar och samtidigt samla in daterande material direkt ur profilväggarna, även vid små undersökningar. För detta behöver man inte gräva bort stora volymer i plan, utan daterande keramik och djurben för framtida ¹⁴C-analyser kan samlas in utan att skada eventuella kulturlager. Där så är möjligt bör små sökschakt grävas ner till steril nivå för att på minst en punkt erhålla nivåangivelser för ursprunglig markyta. En sådan ambition kan ge goda arkeologiska resultat i förhållande till den antikvariska insatsen. Ytterligare grundläggande data

som enkelt kan samlas in vid små undersökningar är uppgifter om lagrens karaktär, till exempel förekomsten av bevarat organiskt material i form av trä eller läder.

Ajourhållning

Avsikten är att fortsättningsvis förse länsstyrelsen med aktuella uppgifter om utförda arkeologiska undersökningar inom stadsområdet. Detta kan ske genom att uppdaterade filer skickas med ett visst tidsintervall till länsstyrelsen i filformat som passar i det GIS-baserade stadsarkeologiska registret. Det vill säga en databas-fil i textformat samt en ArcView-fil i shape-format.

Arkivering och lagring

Geografiska data och tabelldata lagras på daterade CD-skivor och kartor på hårddiskar. Datafiler bör sparas som tab-avgränsad text. Geografiska data för ArcView sparas i tiff-format för rasterbilder och i shape-format för vektorer. Pappersutskrift bör göras av både Access-databasen och stadskartan med samtliga undersökta schakt med SR-nummer.

Referenser

Andersson, Hans. 1978. *Projektprogram. Rapport medeltidsstaden 1, 1976*. Nytryck. RAÄ och SHM. Stockholm.

Andersson, Hans. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder. Aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. RAÄ och SHM. Rapport Medeltidsstaden 73*. Stockholm.

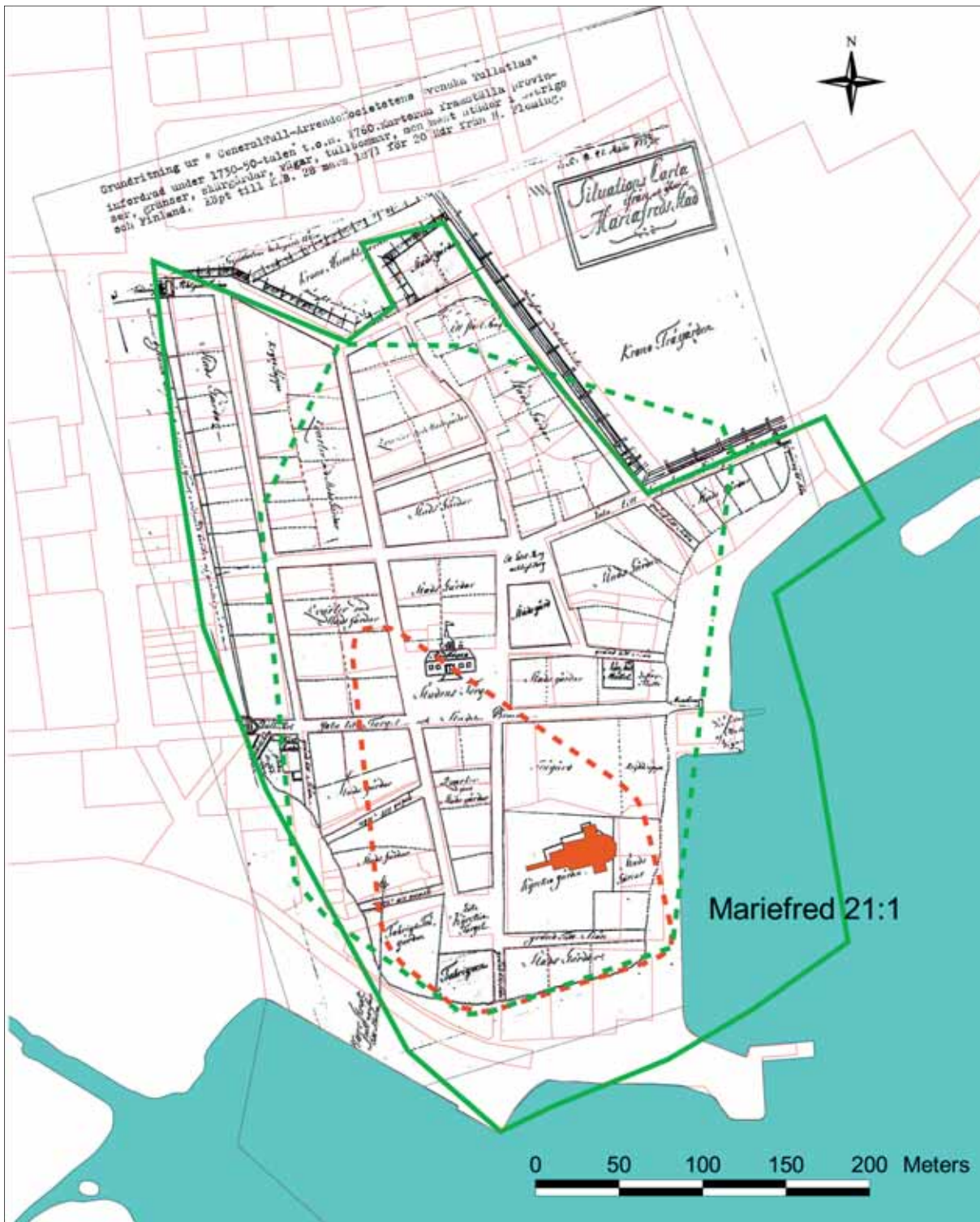
Andrén, Anders (red). 1986. *I städernas undre värld. I: Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio. Lund Studies in Medieval Archaeology 1*. Lund.

Bennett Agneta. 1982. *Kyrkogatan m fl gator i centrala Mariefred*. 1981. RAÄ Rapport. Byrån för Arkeologiska Undersökningar. Stockholm.

Beronius Lena. 1989. *Kvarteret Källaren 2 m fl. 1988-89*. RAÄ Rapport. Byrån för Arkeologiska Undersökningar. Stockholm.

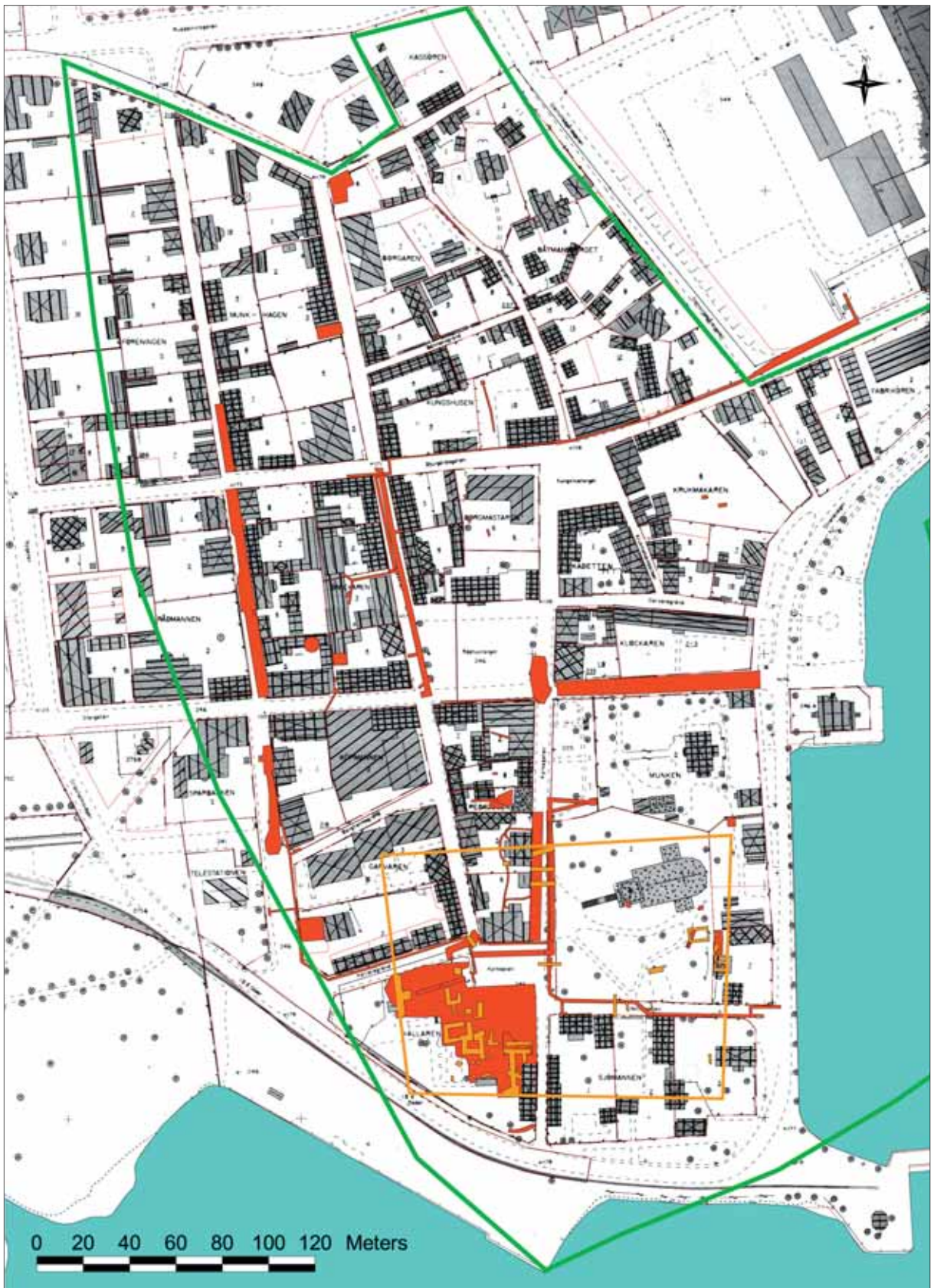
Digitala fastighetskartan (GSD). Geografiska Sverigedata. Fastighetskartan med höjdkurvor. Södermanlands län. Lantmäteriet, Gävle.

FMIS. Delar av det digitala Fornminnesregistret för Södermanlands län.

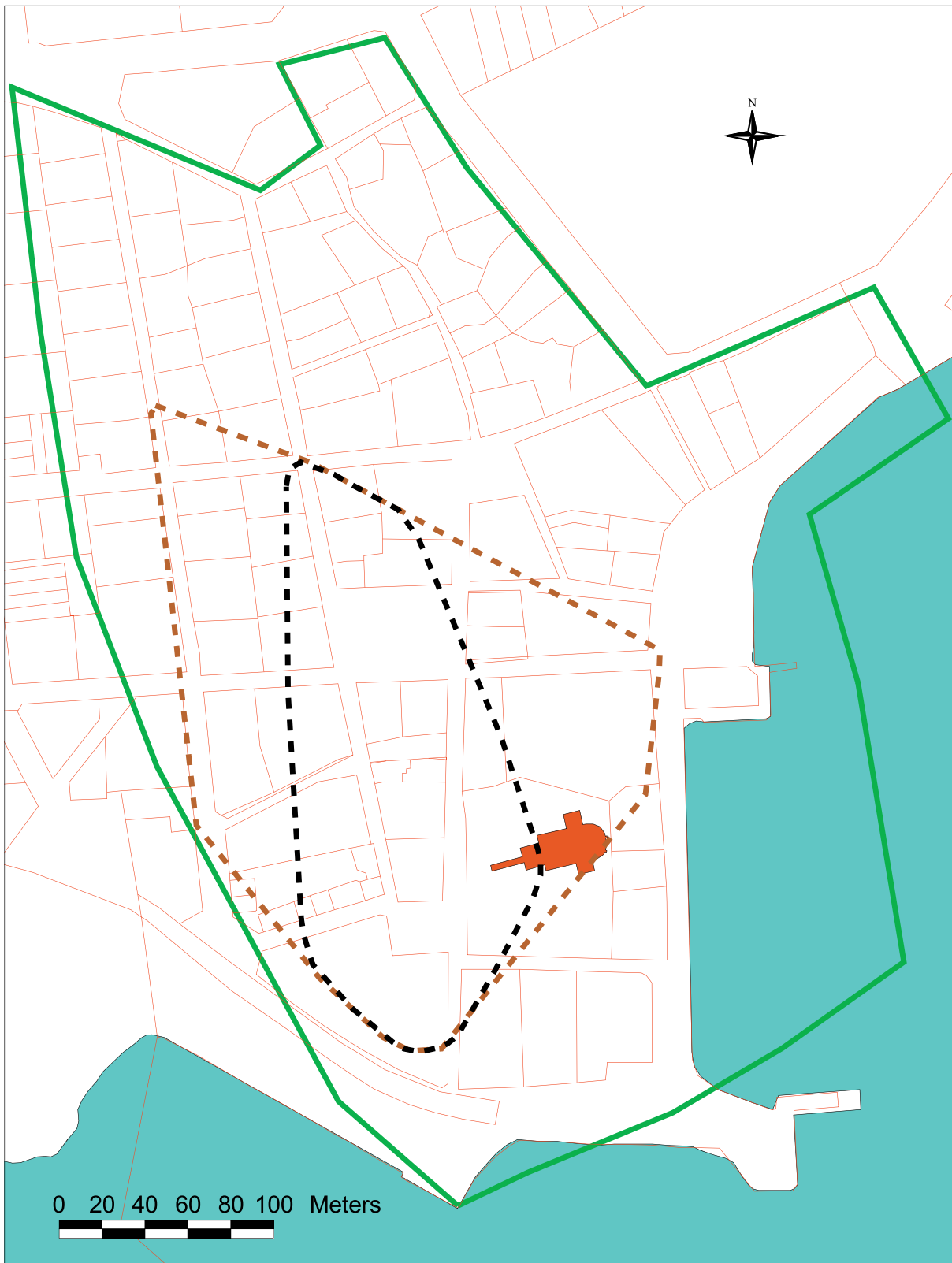

Figur 7. Kartan visar förutom dagens kvartersindelning med tunna rödbruna linjer, två olika tidsskikt samt fornlämningsområdets begränsningslinje som grön heldragen linje (Mariefred 21:1), även stadskartan med tullar från år 1759. Den röda streckade linjen ringar in undersökningar som givit dateringar till senmedeltid eller 1500-tal, medan den gröna streckade linjen ringar in undersökningar med dateringar till nyare tid. De tidiga dateringarna ligger neddragna i den södra delen av fornlämningen, den yta som under äldre tid utgjorde en udde. I den del av fornlämningen som inte täcks av dateringar till nyare tid har heller inga arkeologiska undersökningar utförts.

Figur 8. Mariefreds gamla stadsområde med 1979 års stadskarta, fornlämningsområdet Mariefred 21:1. Dessutom har samtliga arkeologiska undersökningar markerats med röd polygon samt påträffade murrester med orangea polygoner, vilka tolkats som klosters grundmurar. Runt dessa murrester och runt kyrkan har sedan ett rektangelformat område markerats, vilket motsvarar en hypotetisk gräns för klosteranläggningen.

Figur 9. Kartan visar områden med kulturlager som är 1 meter tjocka eller mer (svart streckad linje) samt kulturlager med organiskt material (brun streckad linje). Av bilden framgår att de tjockaste och bäst bevarade kulturlagren ligger inom ett kvarters avstånd från Rådhusorget och kvarteret Pedagoggen.

Jordartskartan. 10H Strängnäs SO. SGU Ser. Ae nr 39.
Skala 1:50 000. 1979.

Persson Boje. 1990. *Arkeologisk förundersökning. Kyrkogatan.* RAÄ Rapport. Byrån för Arkeologiska Undersökningar. Stockholm.

Pettersson, Björn. 2004. *Stadsarkeologiskt register. Medeltid – Nyare tid. RAÄ231, Nikolai socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län. Förstudie.* Sörmlands museum, Arkeologisk meddelanden 2004:05. Nyköping.

Schnell, Ivar. 1970. *Mariefreds stad.* Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivning för hembygdsundervisning nr 24. Nyköping.

Arkiv

Sörmlands museums arkiv (SMA)

Mariefred, centrum. Karta med byggnadsår. Skala 1:1000. 1979. Förvaras i Sörmlands museums arkiv.

Situations Carta ifrån och öfwer Mariafreds stad. Grundritning med vägar och tullar. 1759. Förvaras i Sörmlands museums arkiv.

Administrativa uppgifter

Rapporten ingår i Sörmlands museums rapportserie:
Arkeologiska meddelanden 2007:10.

Södermanlands museums dnr: KN-KUS07-260

Länsstyrelsens dnr: 431-12724-2007

Tid för undersökningen: Sommaren 2007

Personal: Björn Pettersson

Belägenhet: Ekonomisk karta över Sverige i skala 1:10 000. Upprättad av Rikets allmänna kartverk. 10H 4g.

x6571800 y1580900

Koordinatsystem: RT90 2,5 gon V

Höjdsystem: RH70